

Eltérő körülmények – különböző mozgásterek

Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020. 369 oldal

A második világháború utolsó szakaszában, illetve az azt követő években Európában nagyméretű kényszermigrációs folyamat (menekülés, deportálás, elűzetés, ki-, be- és áttelepítés) bontakozott ki, amely a kontinens számos országát érintette. Bár mind a kényszermigrációval érintett nemzeti közösségek létszáma, területi elhelyezkedése, mind a politikai hatalmat gyakorlók részéről gerjesztett, végrehajtott akciók motivációja és célja igen változó volt, az egyes kényszermigrációs hullámok nem vizsgálhatók önmagukban, mert azok egyetlen folyamat láncszemeiként kapcsolódtak össze. Ezért a kutatóknak akkor is meg kell tartania az egészre tekintő perspektívát, ha e komplex folyamat egyetlen szegmensét vizsgálja. Csak ebben az esetben tárulnak fel az elszigeteltnek tűnő helyi, regionális történések kapcsolódási pontjai a nemzetközi hatalmi viszonyokhoz, az adott ország politikai elitjeinek direkt törekvései vagy az érintett csoportnak és a többségi társadalomnak a cselekvési mozgástere.

Márkus Beáta megtartotta ezt a szélesebb, az egész folyamatot szem előtt tartó perspektívát, amikor német származású magyar állampolgároknak Magyarországról 1944/1945 fordulóján a Szovjetunióba történt deportálásának mindeddig föltáratlan eseményeit kutatta.

A szerző munkája során alapvetően arra kereste a választ, hogy a deportálást mely magyarországi településeken, mikor hajtották végre, és az hány embert érintett. Emellett magyarázatot keresett a végrehajtásban megmutatkozó regionális különbségekre, amit a bevezetőben fölillantott négy külön-

böző sors-mozaikkal is jól érzékeltetett. Kitüntetett figyelmet szentelt az aktoroknak, az ideiglenes nemzeti kormány és a pártok intézkedéseinek, az érintettek reakcióinak, a végrehajtottak – különösen a megyei és helyi közigazgatásban dolgozók – eljárási módjainak, a kiválasztás kritériumainak. Vizsgálta az érintett területek helyzetét – a hadiesemények hatását, a terület etnikai összetételét, a korábbi évtizedek nemzetiségi konfliktusait –, valamint a helyi hatalom és a szovjet-orosz katonai parancsnokság viszonyát.

Belátom, hogy nem kis nehézséget jelent a sokrétegű kötet tartalmának egyetlen, az egész folyamatot „bemutató” főcímmel való lefedése. Megítélésem szerint ezzel együtt sem a legjobb választás egy orosz őrnagynak az eleki németek deportálásánál használt, a német származást klasszifikáló félmondatának főcímmé emelése. Mindenekelőtt azért nem, mert a figyelemfelkeltő főcím nem fedile a szerző által vizsgált folyamat sokoldalúságát, és nem tükrözi a kötet tartalmi súlypontjait, így a magyar közigazgatási apparátus tevékenységét, ahogy az egyes régiók eltérő helyzetéből fakadó különbségeket sem. Ezt a konkrét és korrekt alcím némileg korrigálja.

A szerzőnek más szempontból sem volt egyszerű dolga, amit a mű bevezető fejezetében maga is részletesen kifejt. Mindenekelőtt az érintett régiókra vonatkozó forrásbázis töredékességét kell kiemelni, amit az állam, a közigazgatási apparátus dezorganizáltsága, az akció jellege, azaz a lehetőségek szerinti elfedett volta és a háborús viszonyok is magyaráznak. A forrásbázis töredékessége miatt bizonyos események, körülmények, döntési mechanizmusok egyáltalán nem rekonstruálhatók, vagy sok esetben nem lehetséges egy-egy forrás információit más forrásokkal ütköztetni, azaz a klasszikus forráskritikát alkalmazni. A szerző témájához kapcsolódóan módszeresen feltárta az állam-

igazgatás legfelsőbb szerveinek dokumentumain kívül tizenegy megyei levéltár (megyei, járási és települési szintű) releváns fondjainak az iratait, és kutatásokat végzett számos egyházi levéltár egyházkormányzati és plébániai irataiban is. A külföldi gyűjtemények közül különösen a *Bundesarchiv*ban őrzött *Lastenausgleicharchiv* keleti dokumentációját használta. A primer források hiányát az ego dokumentumok – személyes visszaemlékezések, naplók, levelezés, interjú – széles körű bevonásával, illetve helyenként az országos és regionális sajtó fölhasználásával pótolta.

Az orosz források kapcsán arról is csak szórványos tudásunk van, hogy az akció végrehajtása során milyen típusú iratok keletkez(het)tek, az ezekhez való hozzáférés pedig mind a mai napig igen korlátozott. Ezért a szerzőnek – legalábbis e munka keretein belül – le kellett mondania arról, hogy az orosz félnek a magyarországi deportálás során keletkezett belső utasításait, a végrehajtásra vonatkozó konkrét intézkedéseit, a magyar közigazgatási apparátussal kapcsolatos tapasztalatait saját kutatásai alapján ismertesse. Ehhez kapcsolódóan csak a már közölt dokumentumgyűjteményeket hasznosíthatta.

Márkus Beáta a nehézségek ellenére jól oldotta meg a különböző súlyú információ-töredékek összeillesztését, és kutatási kérdéseire koherens választ tudott adni. Mindez majdnem tíz éves kitartó munkát követelt tőle.

Szerkezetileg a kötet tíz fejezetre tagolódik. A szerző az első három fejezetben – a fentebb már érintett – kutatási szempontjait, módszereit, az általa föltárt forrásbázis sajátosságait mutatja be részletesen. Érinti a téma kapcsán használt fogalmaknak – *malenkij robot*, deportálás, közmunkára hurcolás – még a szakirodalomban is meglévő terminológiai tisztázatlanságait, és meggyőzően érvel az általa választott fogalomhasználat mellett. Külön fejezetben foglalkozik a kényszermunkatáborok Szovjetunióban való létrehozásával, a német civilek második vi-

lágháború utáni jóvátételi közmunkára való igénybevételének nemzetközi összefüggéseivel. Ez a Gulag és GUPVI táborok létrehozását és működtetésének azonos és eltérő jellemzőit informatívan összefoglaló fejezet szintén fontos része a kötetnek. Annál is inkább, mert a Gulag-évhez kapcsolódóan korábban megjelent számos szaktanulmány, regionális és helyi kiadvány ezt a különbségtételt nagyrészt elmulasztotta.

A kötet gerincét az egyes deportálási régiókban – Békés-Csanád, Északkelet-Magyarország, Bács-Kiskun, „Sváb Törökország” (Tolna és Baranya), Budapest és környéke – történetek azonos szempontok szerinti bemutatása alkotja. A szerző az egyes deportálási régiók határait alapvetően nem a korabeli közigazgatási beosztás alapján, hanem az adott terület háború végi helyzete, a deportálási folyamat jellemzői alapján jelölte ki. A természetesen így sem homogén régiók jól lefedik a magyarországi németiség településterületeit, és tükrözik a végrehajtás főbb regionális különbségeit is. Ilyetén való kijelölésük tehát mindenképpen logikusnak és indokoltnak tekinthető.

A szerző valamennyi régió kapcsán hét különböző szempontot vizsgál. Bemutatja az adott terület földrajzi elhelyezkedését, közigazgatási struktúrájának változásait, a forrásadottságokat; a szovjet megszállás körülményeit; a terület etnikai összetételét és a két világháború közötti időszakban tapasztalt etnikai konfliktusokat. Emellett természetesen elemzése középpontjában a deportálás végrehajtása és az e rövid idő alatt tett intézkedések, illetve interakciók (vármegyei vezetés – debreceni kormányzati szervek, vármegyei vezetés – szovjet parancsnokság, vármegyei vezetés – alsó szintű közigazgatás, alsó szintű vezetés – szovjet parancsnokság, az érintettek és hozzátartozóik) bemutatása áll. Külön alfejezetben foglalkozik a szovjetek által a deportálás alapjává tett „német származás” régiónkénti értelmezésével, valamint a deportáltak létszámával. A *Mellékletben* közölt táblázatok segítségével az olvasó képet kap az 1930. és 1941. évi népszámlálás adatai

alapján az adott terület anyanyelvi és nemzetiségi viszonyairól, illetve a deportáltak számáról.

Az egyes régiókban történtek bemutatásánál alkalmazott igen részletes és azonos szempontrendszer érvényesítése óhatatlanul ismétléseket, helyenként túlírtást eredményezett. Ugyanakkor hangsúlyozni kell azt is, hogy csak ez a strukturális megközelítés – az egyes földrajzi egységeken belüli azonos tematika módszeres végig vitele – tette a szerző számára lehetővé a regionális különbségek és különösen azok okainak a fölfejtését.

E fejezetek egyik központi kérdése a helyi közigazgatási hatóságok eljárása, illetve a deportálás feltételeként a szovjetek által megadott „német származás” értelmezései. A szerző – megítélésem szerint – a magyar közigazgatás cselekvési terét helyenként a valóságosnál nagyobbak ítélte, és e kérdések kapcsán nem tudta elkerülni az utólagos morális ítéletalkotás csapdáját. Egyetértek a szerzővel abban, hogy a magyar hatóságok eljárásával szemben még a hatalmi vákuumot vagy a háborús körülményeket figyelembe véve is nagyon sok kritika fogalmazható meg. Felelősségük több kérdésben egyértelmű: így például azokon a helyeken is elhallgatták a Szovjetunióba hurcolás tényét, ahol erről tudomásuk volt, megfosztva ezzel az érintetteket, hogy megfelelően (például meleg ruhával, élelemmel) fölkészüljenek, vagy számos esetben korábbi személyes konfliktusokat toroltak meg adott személyeknek a deportálandók listájára való fölvételével. Ugyanakkor véleményem szerint a szovjetek által a deportálás kritériumaként megadott „német származás” tartalmi elemeit nem lehet meghatározni, különösen nem objektív módon. Ezt egyébként a vonatkozó szovjet parancs sem fogalmazta meg.

Amikor tehát a vizsgált régiók különböző közigazgatási szervei a „német származás”

tartalmi meghatározására – német anyanyelv és/vagy nemzetiség, *Volksbund*-tagság, nyelvhasználat, politikai aktivitás, családnév – törekedtek, saját maguk klasszifikációját hajtották végre. Kétségtelen, hogy ezzel a német közösségen belüli különbségtételt – például politikai kritériumok alapján – is magukra vállalták. Ezzel azonban sok esetben a közösség egy részének a deportálását igyekeztek megakadályozni.

Fontosnak tartom az összegző fejezet kiemelését, amelyben a szerző nemcsak a korábbi fejezetek főbb megállapításait foglalja össze, hanem valóban a kötetben tárgyalt kérdések szintézisét adja.

A kötet a szerzőnek az Andrassy Egyetemen 2019-ben megvédett német nyelvű doktori disszertációján alapul. Márkus Beáta az eredeti szöveget nemcsak lefordította, de a monográfia műfaji sajátosságait vagy a szaknyelvben használt fogalmak tartalmi különbözőségeit figyelembe véve helyenként át is dolgozta. Két nyelv között a konverzáció minden esetben nagy kihívás, jelen esetben is a fordítás helyenként egyenetlen, stílusában kiérleletlen maradt; a szövegben több germanizmus is maradt.

Márkus Beáta munkája sokoldalú kérdésföltevésen alapuló, alapos, az eseményeket a maguk összetettségében árnyaltan bemutató, hiánypótló kötet, amely a történészszakma és az érintett közösség érdeklődésére egyaránt számot tarthat.

A szerző maga jelölte ki a témához tágabban kapcsolódó újabb kutatási kérdéseit, illetve megállapításainak finomítási lehetőségeit. Így a szovjet fél belső eljárási rendjének vagy a helyi német közösségek politikai törésvonalainak, rétegzettségének föltárását. Várjuk ezeket a feldolgozásokat is.

TÓTH ÁGNES